

Balti egyházak története és túlélése a szovjet uralom évtizedeiben

Egyház- és politikatörténeti szempontokból a Baltikum múltja és jelene rendkívül összetett és „izgalmas” terület. A szerző – Lagzi Gábor – erről a következőket írja könyve bevezetőjében: „Magyarországon alig ismert tény, hogy a Baltikum nemcsak nemzetiségi, hanem felekezeti szempontból is különlegesnek számít. Észtországban, Lettországon és Litvániában a 20. század folyamán egyszerre vannak jelen a kereszténység három nagy ágának képviselői (katolikusok, protestánsok, ortodoxok), a múltban pedig a három nagy monoteista vallás (kereszténység, zsidóság, iszlám) követői.” A szerző munkája első részében áttekinti a balti keresztény egyházak 20. századi történetét, amelyen keresztül bepillantást enged a térség történelmébe is. A hazai közvélemény talán többet tud Litvániáról, a litván katolicizmusról, mint az evangélikus észtekről és lettekről, ahol az evangélikusság nemzeti vallás, bár nem vívott ki magának olyan pozíciókat, mint a katolicusság Litvániában. A pravoszláv egyház a múltban és a jelenben is komolyan vett tényező a balti térségben, de a szovjetrendszerben tanúsított vallásellenes intézkedések ezt a vallást is súlyosan érintették. Sok szempontból összehasonlíthatók e térség keresztény egyházai, amelyek a legrégebben vannak jelen a Baltikumban, sőt egyes keresztény vallások éppen összefonódtak egy-egy balti nemzet öntudatával: az evangélikus vallás az észtek és lettek körében lett meghatározó, míg a katolicizmus a litvánok nemzeti öntudatának kifejezője és meghatározója lett. Az ortodox egyház kicsit „kilóg a sorból”, mivel az orosz „öshonos” vallás csak a 19. században, cári intézkedések során vált a lettek és észtek bizonyos csoportjainak hitévé.

A kereszténység a német Kardhordozók Rendjének baltikumi terjeszkedése nyomán gyökeredzett meg, majd a német Hanza-szövetség tudatos politikájával, az itt élő őslakosság (lettek, észtek, litvánok stb.) megkeresztelésével integrálódott a keresztény Európához. Igaz az idők folyamán a szomszéd hatalmak (Oroszország, Lengyelország, Poroszország, később a svéd királyság) hosszabb rövidebb időre vonzkörébe vonta a Baltikum egyes népeit, de a balti térség fejlett ipari, mezőgazdasági terület maradt továbbra is. Oroszország, megsza- badulva a tatár igától, tudatosan egyesítette az oroszok lakta területeket, sőt a 17. századtól nagyhatalmi törekvéseinek célja a baltikumi térség elfoglalása, és a meleg tengerek birtoklásával be kívánt kapcsolódni az európai gazdasági vérkeringésbe. Ez a 18. században következett be, előbb Észtország és Lettország, majd a 18. század végén Litvánia került orosz uralom alá. A cári belpolitika mindig külön kezelte a Baltikumot, hiszen a Birodalom legfejlettebb ipari és gazdasági területe volt, az itt élő németeknek külön jogokat adott, nagy figyelmet szentelt a térség különállására. Viszont az oroszosítás eszköze a pravoszláv egyház lett, annak ellenére, hogy a pravoszlávra való áttérés sok előnnyel járt, mégis ekkor lett a nemzetiségi hovatartozás markáns kifejezője a protestáns és a katolikus vallás.

Az első világháború előestéjén a kis balti nemzetek nem élveztek függetlenséget, nemcsak politikai, hanem egyházi értelemben sem: az észtek és lettek felett a németek, míg a litvánok felett a lengyelek bírtak nagy hatással, viszont az egész térséget a cári Birodalom uralta. Már a 19. században, az erőre kapó nacionalizmus az egyházak világát is besugározta, ez erősebb volt a katolikusoknál, valamivel gyengébb a protestánsoknál. A balti térség helyzete 1905-ben javult, miután II. Miklós cár kihirdette a vallásszabadságot, ami

a balti térségben jelentősebb lett, hiszen a balti nemzetek már egyértelműen független nemzetállamban gondolkodtak.

1918, az első világháború vége, Oroszország összeomlása és Németország teljes veresége teljes fordulatot hozott a Baltikumban: megalakultak a nemzeti államok, amelyeknek komoly gondokkal kellett megküzdeniük. Az új alkotmányok írásba foglalták az egyházak jogait a teljes vallásszabadság jegyében. A könyv egy részében Lagzi Gábor teljes képet ad nemcsak az egyes balti államok egyházi életéről, hanem a kisebb létszámú vallási közösségek helyzetéről, alkotmányos jogaik érvényesüléséről is. Az biztos, hogy az egyházak szabadon fejlődhettek, levették magukról az évszázados „idegen elnyomás” terheit.

1940-ben a Szovjetunió több lépcsőben bekebelezte a balti államokat, igaz 1939 őszén Moszkva mindhárom balti állammal megneemtámadási és kölcsönös segítségnyújtási szerződést kötött, amelynek következménye lett, hogy szovjet katonai bázisokat telepítettek a stratégiaileg fontos területekre. 1940 nyarán a szovjet kormány már ultimátumban követelte a balti államoknak a Szovjetunióhoz való csatlakozását, illetve szovjetbarát kormányok megalakítását. Ebbe a kis államok kénytelenek voltak beleegyezni. Ezt követően megszállták az országokat, a népszavazás már formális ügynek számított. Az új rendszer nem válogatta az eszközöket, amelyekkel fellépett az egyházak ellen: bezárt több papi szemináriumot, szétkergette a szerzeteseket, átszabta az egyházmegyéket, miközben engedte a német lelkészeket és papokat Németországba. Az egyházellenes rendelkezések sora született meg: a papokat a nép ellenségének nyilvánították, templomokat zártak be, betiltották az egyházi ünnepeket, elvették a sajtó- és könyvkiadást, a papság jelentős részét deportálták, az egyházi vezetőket fizikai munkára kényszerítették. Az 1941. június 22-e után bevonuló német hadsereg, a német megszállás egyházpolitikáját úgy lehetne jellemezni, hogy nem támogatni az egyházakat, de nem is rombolni azokat. Ugyan megszűnt a fizikai megsemmisítés réme, a keresztény egyházaknak szabadabb mozgásteret biztosítottak, nem avatkoztak be az egyházi ügyekbe, visszaállították a szerzetesrendeket, de az egyházak helyzete messze elmaradt az ideális állapotoktól. Ezzel egy időben megkezdték a zsidóság gettóba zárását, de a baltikumi vészorszak annyiban különbözött az európa-itól, hogy itt a zsidóságot a kijelölt nagyobb gettók közelében gyilkolták le, 1941 végére végeztek a balti zsidóság nagyobb részével. A háborút elvesztő német hadsereggel együtt a baltikumi papság egy része, főleg főpapok elmenekültek, nem mintha a németekkel való együttműködéssel lehetett volna őket vádolni, inkább a balti egyházak szovjetizálásának réme elől kerestek menedéket. Az biztos, hogy 1944 őszén megkezdődött az egyházak és gyülekezetek tagjainak regisztrálása, az egyházi létesítmények állami tulajdonba kerültek, amit onnan bérelni kellett. Erre nem volt pénz, így más célra használták fel azokat. A gyülekezetek élére kijelölt – természetesen rendszerhű – személy került, aki egy szűkebb bizottság nevében meghívta a szolgáló papot, illetve akit minden indok nélkül elküldhetett. Betiltották a hittant, bezárták a papi szemináriumokat, illetve egyet megtartottak, ahová különös ajánlásokkal és engedélyekkel lehetett felvételt nyerni. Minden olyan egyházi tevékenységet, ami ellenkező volt a szovjet törvényekkel, megtorolták, a papság jelentős részét szibériai kényszermunkára hurcolták.

A Sztálin halálát követő években a szovjet kormány néhány „gesztust” tett a balti egyházakkal szemben: több száz deportált papot, több tízezer civillel együtt, hazaengedett, s néhány üresen álló püspöki szék betöltését engedélyezte, bár éles viták alakultak ki a kiválasztott személyekről. A szovjet rendszer „idillikusnak” tűnő, az egyházakat egy ideig lélegzetvételhez juttató korszaka hamar lezárult – miután Nyikita Hruscsov megerősítette a párt élén hatalmát, felszámolva a „sztálinizmus maradványait”, újabb vallásellenes és ateista kampányba kezdett: sorra zárták be a templomokat, amelyekből – szerencsés

esetben – képtár, múzeum, koncertterem, ateista programhely lett, de volt, ahol sportcsarnokot, uszodát, ifjúsági klubot, filmszínházat alakítottak ki. Rendszerint azonban raktári célra alakították át. Tömegével tartoztattak le papokat, lelkészeket, általában mondván csinált vádakkal. A lakosság vallásossága törhetetlen volt, mindenféle retorziók ellenére az újszülöttek 81%-át megkeresztelték, 65%-ban templomban kötötték a házasságot, 79%-ban volt egyházi temetési szertartás. A II. vatikáni zsinat után különös formát vett a Szovjetunióban az állam–egyház viszony: az állam be akarta tölteni a püspöki székeket, de nem fogadta el a vatikáni javaslatokat, így hosszú alkudozás után került sor több baltikumi püspöki szék betöltésére. Az 1970-es években megerősödött a disszidens mozgalom, amely az egyházakkal kapcsolatos kérdéseket összekapcsolta a társadalmakat feszítő problémákkal, amely a körvonalazódó ellenállási mozgalom egyik bázisa lett.

Hasonló viszontagságon ment keresztül az észti evangélikus egyház is, amelyet külön is sújtott, hogy valaha sok német hívük volt, egy részük nyugat Európába menekült. Helyzetüket rontotta, hogy a lelkészek családos emberek révén könnyebben megtörhetőek lettek. Ettől függetlenül sok evangélikus lelkészt kényszermunkára hurcoltak el. Az egyházak megmaradása érdekében számtalan megalázó helyzetet vállaltak: például papi béketalálkozásokon külön üdvözlést küldhettek a szovjet vezetőknek. Ennek ellenére a legjelentősebb ellenállási mozgalom a litván katolikusok körében bontakozott ki, míg az észti és a lett evangélikusoknál, illetve a lett katolikusoknál nem találhattunk ekkora és ilyen jelentőségű ellenzéki mozgalmat. Ennek magyarázata az, hogy az észti és a lett evangélikus közösségek erősen beágyazottak voltak a helyi társadalomba, rendelkeztek megfelelő egyházi struktúrával, de mégsem tudtak immunisak lenni a szovjethatalommal szemben. Az 1940-es évek végétől olyan egyházi vezetők kerültek helyzetbe, akik nem akartak szembeszállni a szovjet rezsimmel. Tudomásul vették, hogy a hatalom „gettóba zárta” egyházukat, így hatásuk minimális lett a társadalomra.

Az 1991-ben kivívott független nemzetállamiság meghozta a balti társadalmaknak, így az egyházaknak is a szabad fejlődés lehetőségét. Immár a politikai szabadság kereteit kihasználva lehetett újraépíteni a baltikumi egyházakat, sokszor a semmiből kellett építkezni, újjászervezni a gyülekezeteket, struktúrákat, megszervezni a hitéletet és a pap- és lelkészképzést.

A könyv Lagzi Gábornak, az ifjú történész nemzedék egyik nagy tehetségének munkája, aki már több jelentős munkával hívta fel magára a szakmai körök figyelmét. A könyvet a Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközössége jelentette meg 2013-ban.

(Lagzi Gábor: Keresztény egyházak a Baltikumban a 20. században. Katolikusok, evangélikusok, orthodoxok. Budapest, METEM, 2013, 228 p.)